

Mészáros Diána: Šverc.¹ Informális kereskedelem Magyarország déli határszakaszán

Kulcsszavak: *csempészet, embargó, Jugoszlávia, délszláv háború, informális kereskedelem, szerb-magyar határszakasz*

Bevezető

A mikroökonómia egyik alaptétele szerint a gazdasági tranzakciók során a résztvevők a profit maximalizálására és egyben a költségek minimalizálására törekednek. Kutatásom során a törvényszerűség megvalósulási formáit vizsgáltam, a Jugoszláviával (Szerbiával) folytatott informális kereskedelmi tranzakciók elemzésével.

E kereskedelemben kiemelkedő szerepe van a határon túli magyar közösségeknek, egyrészt földrajzi elhelyezkedésükből adódóan, másrészt pedig az általuk birtokolt kulturális tőke (nyelvtudás, kulturális ismeretek, stb.) tekintetében.

A tanulmány az 1990-től 2004-ig - Magyarország európai uniós csatlakozásáig – terjedő időszakot öleli fel. E másfél évtizeden belül két – a csempészet módszereinek elkülönülésében is megmutatózó – időszak kerül ismertetésre. Az első időszakot a kilencvenes években zajló délszláv háborúk és azok gazdasági-társadalmi következményei döntően meghatározták. Ebben az időszakban a leginkább csempésztett áruk között olyan, az embargó következtében hiánycikké váló javak domináltak, mint a háztartási cikkek, gázolaj, cigaretta. A csempészés a mindennapi szükségletek kielégítését szolgálta ebben az időszakban. A kilencvenes évek sajátossága továbbá, hogy ezen árucikkek beszerzése nemek szerint is specializálttá vált. A második időszakra a javuló társadalmi-gazdasági körülmények és az árak kiegyenlítődése a jellemző, melynek következtében a költség-haszon mérleg elmozdult, és ezzel együtt a csempésztett áruk is megváltoztak. A szigorodó határellenőrzések, és Magyarország európai uniós csatlakozását követően pedig még inkább visszaszorultak illetve rejtetté váltak a csempésztevékenységek.

Munkám során a hiánygazdaság által életre hívott csempészet jellegzetes vonásait szeretném feltárni, továbbá vizsgálni szeretném azt, hogy a politikai-gazdasági átrendeződések ellenére miként maradt fenn az informális cserekereskedelem intézménye. Megvizsgálom továbbá a

¹ Šverc: A német *schwartz* (fekete) szó „szerbesített” írásmódja és alkalmazása, amely a hétköznapi használatban az illegális, feketekereskedelmi tevékenységekre utal.

tranzakciók gyakoriságát, a csempészek vevőkörét (rotálódó vevőkör, vagy stabil törzsközönség), a szállított áruk jellegét, valamint a csempészet technológiáját.

A csempészet illegális és rejtett jellegéből kifolyólag nem kívánok általános, makroszintű következtetéseket levonni a két ország közötti informális cserekereskedelmi kapcsolatokra vonatkozóan. A következtetéseket az általam megkérdezett, e tevékenységben kompetens interjúalanyok tapasztalataira és a korabeli sajtóból gyűjtött információra alapozom.

Módszertan

A csempésztevékenység megvalósulási formáinak és módszereinek vizsgálata során elsősorban mélyinterjúkat készítettem a szerb-magyar határon csempészőkkel, akiket hólabda módszerrel kutattam fel. Az általuk adott leírás áttekintést nyújt a vizsgált időszakról, köszönhetően az eltérő életkoruknak és az általuk csempészett javak eltérő mivoltának.

Az interjúk egyenként háromnegyed-egy óra hosszúságúak voltak. Nehézségként jegyezhető meg, hogy a csempészet illegális jellegéből fakadóan, két interjúalany vonakodva számolt be tapasztalatairól. A vámszabályokat, statisztikákat illetően kevés adat állt rendelkezésemre. A korabeli sajtó jellemzően az „igazán nagy fogásokról” - főként az ország keleti régiójából – tesz említést. Ezen adatok ugyanakkor kevésbé relevánsak az általam vizsgált kérdések szempontjából, mivel alanyaim kis mennyiségben, vagy a hatóságok hallgatólagos beleegyezésével végezték illegális tevékenységüket.

Embargó és hiánygazdaság (1990 – 1995)

Az egyre éleződő jugoszláv belpolitikai válságra adott válaszként 1991-ben az ENSZ Biztonsági Tanácsa elrendelte a Jugoszláviával szembeni fegyver embargót,² majd röviddel ezt követően, 1991 novemberében³ az általános kereskedelmi és olajembargót is. Az egykori Jugoszlávia 1970-es évekbeli gazdasági aranykorát a kilencvenes évek politikai és gazdasági kihívásokkal teli időszaka váltotta fel. A centralizációért küzdő szerb, illetve a föderatív – decentralizált – államberendezkedésért síkra szálló horvátok, bosnyákok, szlovének közötti ellentétek konstans belpolitikai válságot idéztek elő, amelyet a már meglévő – és később

² A Jugoszláviával szembeni gazdasági szankciókra vonatkozóan lásd az ENSZ BT alábbi határozatait: UN SC Resolution 713 (1991) – fegyverembargó. UN SC Resolution 724 (1991) – bizottság felállítása az embargó betartásának ellenőrzésére. UN SC Resolution 757 (1992) – átfogó gazdasági embargó Jugoszláviával szemben. UN SC Resolution 787 (1992) – felhatalmazás a NATO-nak és a WEU-nak a szankciók és az embargó betartására irányuló műveletek megkezdésére. UN SC Resolution 1021 (1995) – a fegyverembargó részleges megszüntetése 1996 márciusától kezdődően. UN SC Resolution 1022 (1995) – a Jugoszláviával szembeni gazdasági szankciók ideiglenes feloldása. UN SC Resolution 1074 (1996) – a Jugoszláviával és a boszniai szerbekkel szembeni gazdasági szankciók feloldása.

³Bővebben: http://articles.latimes.com/1991-11-09/news/mn-1055_1_oil-embargo

tovább mélyülő – gazdasági kihívások tovább súlyosbítottak. A titói Jugoszlávia gazdaságpolitikáját a nagy volumenű, és évről évre duzzadó költségvetési hiány jellemezte. Mind a titói és az azt követő központi bankok további pénznyomtatással próbálták mérsékelni a deficitet, mely átlagosan évi 15-25%-os inflációt, majd végül hiperinflációt eredményezett.

Az üzletek polcai hónapokon keresztül üresen álltak, a pékségek és hentesüzletek sorra zártak be, mi több 1993-ra az összes állami tulajdonú benzinkút is bezárt. Ennek következményeként üzemanyaghoz is csak illegális módon, feketepiacokon lehetett hozzájutni.

A hiperinfláció következtében a dinár elértéktelenedett, és sok helyen már fizetőeszközként sem fogadták el, helyette a német márka vált de facto jugoszláv fizetőeszközzé.⁴

E politikai és gazdasági közegben folytatták informális cserekereskedelmi tevékenységeiket interjúalanyaim. Ugyanakkor az ezen időszakban végzett informális tevékenység fogalma, mint azt a későbbiek során tapasztaljuk, némi finomításra szorul, mivel mind a magyar, mind a szerb hatóságok által tolerált, sőt, egyes esetekben hősies, hazafias tettek tartott tevékenységről beszélhetünk.

Első interjúalanyaim 1992 és 1994 között csempészték gázolajat a magyarországi határ menti településekről Szerbiába. Határon túli magyarokként rendelkeztek azzal a nyelvismereti és kulturális tőkével, mellyel előnyt élveztek szerb nemzetiségű honfitársaikkal szemben. Mindegyikük középosztálybeli, állandó munkahellyel rendelkező férfi; vagyis nem feltétlenül helytálló az az általános nézet, mely szerint az informális piachelyeken kizárólag az alacsonyabb társadalmi osztályok jelennek meg. Esetükben a csempészet egy, a politikai és gazdasági közeg által generált, rövid távú túlélési stratégiaként értelmezhető kiegészítő tevékenység: az interjúalanyok egyszerre voltak jelen a formális és informális gazdasági szektorban is. Ugyanakkor, legfőképp a hiperinflációnak köszönhetően, az informális tevékenység lényegesen nagyobb bevételi forrást jelentett, mint az állandó munkahely.⁵ Hosszú távon ugyanakkor az állandó munkahely és a formális gazdaságban való jelenlét volt a jövedelmezőbb mindegyikük számára, ezért fontos volt az ottani jelenlét is.

⁴Az állami szervek és szervezetek dolgozói, illetve a nyugdíjasok továbbra is dinárban kapták meg a fizetéseket illetve nyugdíjukat. A dinár tehát mindvégig hivatalos fizetőeszköz maradt, de az óráról órára csökkenő értéke miatt a lakosság a stabilabb német márkát preferálta.

⁵Interjúalanyaim gyakran felidéztek az infláció mértékét. Egyikük a havi fizetése kapcsán elmondta: „*Ha időben felvettem (a fizetést), akkor 5márka volt, ha késtem vele, akkor már csak 3. Ha nem időben vetted fel a fizetést, másnap már egy csipszet sem vehettél rajta, akkora volt az infláció.*” Ezzel szemben a csempészet lényegesen nagyobb profittal járt. Érzékeltetésképp: interjúalanyaim a Magyarországon literenkénti 1,10 márkáért vásárolt benzint Szerbiában 2,20-2,50 márkáért értékesítették.

A csempészet folyamata – a magas toleranciaküszöbvel rendelkező hatósági ellenőrzéseknek köszönhetően – viszonylag kevés előzetes tervezést és egyéb befektetést igényelt. Meglepő módon magyarországi kapcsolatokra sem volt szükség az ezen időszakban zajló csempészet lebonyolításához. A meglévő kulturális és nyelvismereti tőke viszont annál nagyobb szerepet játszott.

„1992-ben kezdtünk švercerkedni,⁶ mi öten. Eleinte csak saját haszonra hordtuk haza, és aránylag keveset. Később egy helyi vállalkozó felesége P.-től megtudta, hogy mi ezt csináljuk, és szólt, hogy kellene a férjének is, nagyobb mennyiségben, hogy a kamionok szállíthassák az árut délre, Szerbiába; nem állhatott le az üzlete. Innentől úgy működött, hogy a vállalat igazgatójának a felesége behozta a pénzt P. munkahelyére... Általában ötezer márkát... Megcsináltunk pár túrát, majd kezdődött előről az egész. Általában kettesével mentünk naponta, kinek mikor volt ideje. Vettünk egy kombit, a tartályát átalakítottuk, meg a kannák is elfértek benne hátul, abból általában 14-et sikerült bepakolni. Néha még az ülések alá is raktunk, meg ahová befért.”

Esetükben a csempészet egy összeszokott, szűk baráti társaságra korlátozódott, a csapat tagjai régi ismerősök, így ismerték egymás erősségeit illetve gyengeségeit. Továbbá fontos tényező volt az egymás iránti bizalom és tisztelet is, melyek legnyilvánvalóbban a profit egyenlő elosztásában nyilvánultak meg, függetlenül attól, hogy ki hány „túrát” tett meg az adott időszakban. A bizalom és a tisztelet ugyanakkor önszabályozó módon működtette a csapatot: hosszú távon mindenkinek előnyösebb volt a csapattagság, és az azzal járó aktív részvétel, mintsem a csapat többi tagjain való „élősködés” és az általa eredményezett esetleges kizárás. A csapat gördülékeny működését tehát egyrészt ezen íratlan, belső etikett szabályozta. E szabályrendszer ugyanakkor nem csak a belső működést szabályozta, de kizárta a további tagok felvételét is.

A lebukás veszélye tulajdonképpen minimális volt, sőt az esetek többségében nyílt csempészetről beszélhetünk. Interjúalanyaim is gyakran felidéztek a hatóságok szemhunyasát az olajcsempészet felett:

„Egyszer az egyik szerb határőr kérdi, hogy mennyit hoztam el (gázolajat). Mondom 380 litert. Erre megveregeti a vállamat, majd azt mondja, bravó, igazi hazafi vagy. A magyar oldalon valamivel szigorúbban vették a dolgokat, ott néha visszaküldtek, de utána gyalog áthoztuk a kannákat... De ez is csak ritkán fordult elő.”

⁶Šverc: A német *schwartz* (fekete) szó „szerbesített” írásmódja és alkalmazása, amely a hétköznapi használatban az illegális, feketekereskedelmi tevékenységekre utal.

A szerb hatóságok szemében a csempészet hazafias, hősiességnek számított, amellyel a nemzetközi közösség által kikényszerített embargó szabályait játszották ki az elkövetők, ezzel mellesleg támogatva az egyébként haldokló szerb ipart is.

Švercerek és pilóták

Az olajcsempészet zökkenőmentes lebonyolításához tehát nagymértékben hozzájárultak az elnéző⁷ határellenőrzések is. A csempészet folyamatának e viszonylag gondtalan periódusát egy 1993 januárjában Magyarországon hatályba lépő jogszabály törte meg, amely egy magasabb összegű biztosítási díj⁸ befizetéséhez kötötte a Szerbiából Magyarországra történő belépés feltételét.

Az új feltételrendszer törést eredményezett az addig gördülékenyen zajló kereskedelemben, mivel az emelkedő költségek felemésztették a profit jelentős hányadát, így pedig, figyelembe véve az idő- és pénzbeli befektetéseket, az informális kereskedelem nagymértékben veszített jövedelmező jellegéből. Ugyanakkor a környezet, amelyben az zajlott, továbbra is a régi maradt, vagyis mindkét oldalon fennmaradt az igény a másik fél árujára, illetve szolgáltatásaira.⁹

Az interjúalanyok részletes beszámolója kiválóan szemlélteti a megváltozott játékszabályokhoz való alkalmazkodás gyorsaságát és a csempészkereskedelem új jellegét.

„Akkor kezdtünk Gyálára¹⁰ járni, amikor a magyarok bevezették ezt a biztosítást. Ekkor mi már nem mentünk át a határon, hanem ők hozták nekünk. Mi csak elmentünk Gyálára, és megvettük a magyaroktól az üzemanyagot, majd hazahoztuk. Egy idő után rengeteg ember meg autó lett Gyála utcáin, és a helyiek egy régi piacra terelték az embereket, ahol naponta több száz autó is megfordult. Nekünk itt már nem volt semmilyen kockázatunk, mert nem léptük át a határt, de cserébe a haszon is kisebb volt. A dolog meg úgy működött, hogy a magyar benzinkút tulajdonosa fizetett tinédzser fiúknak, hogy hozzák át a teletankolt autókat. A főnök megvette az autókat, a gyerek dolga csak annyi volt, hogy áthajtsa az autót a határon, ott kiszívja a benzint a tartályból, és eladja azt. Egy túraért kb. 500ft-ot kaptak. Ők voltak a pilóták.”

⁷Interjúalanyaim ugyanakkor megjegyezték, hogy a vám- és pénzügyőrség csak a gázolajcsempészzel szemben gyakorolt toleráns magatartást. A cigaretta- és alkohol csempésztést különösen Magyarország igyekezett szigorú ellenőrzésekkel, büntetőeljárással, szankciókkal visszaszorítani.

⁸Interjúalanyaim szerint ezen összeg ötven márkának megfelelő pénzüsszeg volt, amely egyszeri belépésre jogosította fel a Szerbiából érkezőket.

⁹Szolgáltatás alatt ez esetben a Magyarország területéről történő gázolaj elszállítást értem.

¹⁰Gyála (Djala), Szerbia: határ menti település Észak-Vajdaságban.

A megváltozott feltételrendszer ugyan nem számolta fel a gázolaj-kereskedelmet, de a csempészetből származó profit csökkenéséhez már annál inkább hozzájárult. A csökkenő bevétel ellenére továbbra is jövedelmező tevékenység volt interjúalanyaim számára.

Ahhoz, hogy e tevékenység továbbra is életképes és jövedelmező ág maradhatott, nagyban hozzájárult a hatósági tolerancia, és a folyamatban résztvevők rugalmassága, alkalmazkodó készsége a megváltozott környezethez. A csempészet a délszláv háború végéig megtartotta jövedelmező jellegét.

A háború 1995-ös lezárásával és a gazdasági szankciók fokozatos feloldásával ugyanakkor egy új időszak vette kezdetét a csempészet jellegét illetően. Az új időszakban a gázolaj már nem számított hiánycikknek, és a kiegyenlítő árak mellett megszűnt az olajcsempészet jövedelmező jellege. Ezen túlmenően az egyre szigorodó határellenőrzések és egyéb jogi szabályozások tovább szűkítették a csempésztevékenységek mozgásterét.

Szűkülő mozgástér (1995-2004)

A következő időszak politikai és gazdasági történései nagyfokú változást eredményeztek, mind a csempészett javak, mind pedig a csempészés módszereit illetően. A háború végével és a gazdasági szankciók feloldásával a gázolaj már nem szerepelt a hiánycikkek listáján, ugyanakkor Szerbiát továbbra is súlyos gazdasági nehézségek sújtották. A Milošević-korszak korrupciós ügyletei, az 1999-es NATO bombázások, az etnikai és nemzeti törésvonalak tovább rontottak a kilátástalan gazdasági mutatókon. Szerbia csak a Milošević-korszak végével, 2001-ben kezdett gazdasági liberalizációs reformokba.

Az elhúzódó szerb belpolitikai válsággal párhuzamosan zajlottak Magyarország uniós csatlakozásának előzetes tárgyalásai, a jogharmonizációs folyamatok,¹¹ továbbá a Szerbiával közös határszakasz ellenőrzésének megerősítése is. Magyarország európai uniós csatlakozását követő vízumrendszer bevezetése és a fentebb említett körülmények pedig bénítóan hatottak az interjúalanyok csempésztevékenységeire.

A szűkülő mozgástér ugyanakkor nem jelentette azt, hogy az illegális tevékenységek teljes mértékben megszűntek volna. Interjúalanyaim megjegyezték, hogy Magyarország uniós csatlakozását megelőző években az olajcsempészet – a kiegyenlítő árak miatt – már nem tartozott a jövedelmező megélhetési források közé. Ennek ellenére más termékek –pl. élelmiszercikkek vagy magyar nyelvű tankönyvek – Szerbiába történő nagy volumenű

¹¹Magyarország EU-s csatlakozásáról bővebben: J. Nagy László: Az európai integráció politikai története. Maxim Könyvkiadó, Szeged. 2002. és: Horváth Zoltán: Handbook on the European Union. HVG-Orac Kiadó, 2007.

behozatala, és az eredetinel magasabb áron történő értékesítése azonban sokak számára biztosított kiegészítő bevételi forrást a rossz gazdasági környezetben.

A szűkülő mozgástér továbbá megkövetelte a részletes és kifinomult előzetes tervezést is. E tervezésben kiemelkedő szerepe volt az útvonal és a közlekedési eszköz megfelelő kiválasztásának, mert a csempészet sikeressége többnyire e tényezők megfelelő összehangolásától függött.

Magyarország európai uniós csatlakozása egy sokkal inkább szabályozott és szigorúbb ellenőrzési rendszer kiépülését vetítette előre a két ország között zajló illegális kereskedelmi folyamatok viszonylatában. A vízumrendszer bevezetése tovább szabályozta e tevékenységeket, mivel korlátozta a Magyarországra történő belépések számát.

E folyamatoknak köszönhetően a csempészet jellege is átalakult: általánosságban elmondható, hogy változott az azt végzők demográfiai háttere, illetve a csempészt termékskála. A folyamat továbbá még alaposabb tervezést követel meg – így a határátkelő illetve a közlekedési eszköz és a csempészet módszerének kiválasztását, és a magyarországi kapcsolati tőke meglétét is.

A kiegyenlítő árakból adódóan a termékskálát tekintve a 2004. utáni csempészet ugyanakkor már nem a hétköznapi szükségletek kielégítését célozza. A csempésztevékenységek mindenekelőtt olyan termékek beszerzésére irányultak, amelyek csak uniós tagállamokban elérhetők, illetve amelyek szerbiai beszerzése csak adminisztrációs útvesztőkön keresztül lehetséges. E termékek kapcsán az interjúalanyok többször is kiemelték a különböző gyógyászati segédeszközöket (pl. akupunktúrás tűk), gyógyszereket, illetve a Magyarországon használt tankönyveket.¹²

Összegzés

A fentiekben arra tettem kísérletet, hogy bemutassam a Szerbia és Magyarország közötti illegális cserekereskedelem egyes formáit, a kilencvenes évektől az európai uniós csatlakozást követő időszakig. A csempészet illegális és rejtett jellegéből adódóan nem kívántam általános, makroszintű következtetéseket levonni az általam vizsgált esetek alapján.

A vizsgált időszakot két alegységre bontottam; a csempészt termék/áru, és a csempészetet korlátozni hivatott hatósági ellenőrzések jellege alapján. Az első időszakot nagyban

¹² A magyar nyelvű tankönyvek beszerzésének különösen nagy volt a jelentősége azon tanárok esetében, akik magyar nyelven oktatták az egyes tantárgyakat. A Milošević-korszakban tiltott volt a magyarországi tankönyvek használata a szerbiai magyar tannyelvű tagozatokban, a későbbiek során pedig módszertani okok miatt részesítették előnyben a magyarországi tankönyveket.

meghatározta a tevékenységet végzők nagyfokú rugalmassága, és az azt lehetővé tevő hatósági engedékenység az olajcsempészettel szemben. A második időszak már a korlátozott lehetőségek és szűkülő mozgásterek időszaka volt. A szigorodó ellenőrzések és az európai uniós csatlakozás bénítóan hatott a korábban virágzó csempészetre, ugyanakkor nem mondható el, hogy teljes mértékben felszámolta volna az illegális kereskedelmet. A második időszakban már nem a létfenntartáshoz szükséges cikkek képezték a csempészet tárgyát, sokkal inkább az olyan hiánycikkek, amelynek a szerb piacon való értékesítése kiegészítő bevételi forrást biztosított. Változott továbbá a hatósági magatartás is: a kilencvenes évek elnéző, a csempészet felett olykor szemet hunyó gyakorlatát a szankcionáló hatósági fellépés váltotta fel, következésképp pedig a csempészet is rejtettebb formákban valósult meg.

Felhasznált irodalom

Andreas, Peter: Criminalizing Consequences of Sanctions: Embargo Busting and its Legacy. In: International Studies Quarterly, 49.szám, 335-360.o.

Czakó, Ágnes, Giczi Johanna, Sik Endre (szerk.) (2010): Piachely, KGST-piac, Emberpiac. ELTE TáTK

Danilović J.: Novi putevi šverca cigareta. In: Politika, 2007. június 19.

Horváth, Zoltán: Handbook on the European Union. HVG-Orac Kiadó, Budapest, 2007

J..Nagy, László: Az európai integráció politikai története. Maxim Könyvkiadó, Szeged. 2002

Konsztantinov, Julian: A múlt újraértelmezése: Kereskedőturizmus a Balkánon (Bulgáriában) In: http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/Migracio_Szociologiaja_1.pdf

Ledeneva, Alena: Blat Exchange: Between Gift and Commodity. <http://www.colbud.hu/honesty-trust/ledeneva/pub03.PDF>

Wallace, Claire; Latcheva, Rossalina: Economic Transformation Outside the Law: Corruption, Trust in Public Institutions and the Informal Economy in Treansition Countris of Central and Eastern Europe. In: Europe-Asia Studies, Vol. 58, január 2006, 81-102.

Werner, Holly et al: Unequal Neighbours: Coping with Asymmetries. In: Journal of Ethnic and Migration Studies, 29.szám, 819-834.o.